

2.3. Batı Türkçesi

2.3.1. Eski Anadolu Türkçesi

Faruk K. TİMURTAŞ

Türk Dünyası El Kitabı

Türk Kültürünü Araştırma Ens. Yay.:121, Ankara 1992

Türkiye Türkçesinin tarihî devresinin ilkinî, Eski Anadolu Türkçesi teşkil etmektedir. Selçuklu devri Türkçesini de içine alan bu devre XIII. asırdan XV. asrın sonuna kadar devam etmiştir. XV. asrın ikinci yarısı bir geçiş devri olmakla beraber, Eski Anadolu Türkçesinin hususiyetleri, bütün XVI. asır boyunca devam etmiş; hattâ, XVII. asırda da kendisini göstermiştir.

Selçuklu devrinden bugüne pek az eser kalmıştır. Bunların büyük bir kısmı, daha sonraki yüzyıllarda istinsah edilmiş metinlerdir. Bunlar Sultan Veled, Ahmet Fakih, Şeyyah Hamza ve Dehnâhî'ye âit bulunmaktadır. XIII. asrın sonuyla XIV. asrın başında yaşamış olan Yunus Emre de Selçuklu devrinden sayılabilir.

Eski Anadolu Türkçesi devresinin gramer hususiyetlerini, her asra âit belli başlı eserlerden örnekler vererek, ana çizgileriyle tesbit etmiş bulunuyoruz.

XIII. Asır:

CR= *Mevlâna Celâleddin-i Rumî'de Türkçe beyit ve ibareler* (Mecdut Mansuroğlu, TDAY, 1954, s. 207-220). ÇN = *Çarhnâme - Ahmed Fakih* (Mecdut Mansuroğlu, İstanbul 1956), SV = *Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri* (M. Mansuroğlu, İstanbul 1958), YZŞ = *Yusuf ve Zeliha Şeyyad Hamza* (Dehri Dilçin, faksimile, İstanbul 1954), DH = *Dehhâni ve Manzumeleri* (M. Mansuroğlu, İstanbul 1947), ŞH = *Şeyyah Hamza'nın Manzumeleri* (M. Mansuroğlu, Drei Gedichte Sayyad Hamza's : UAJb. XXVI, 1954), YE = *Yunus Emre'nin Şiirleri* (Faruk K. Timurtaş, *Yunus Emre Divanı*, İstanbul 1972).

XIV. Asır:

FS = *Ferhengnâme, i Sa'di Tercümesi* - Hoca Mes'ud (Yekta Mutlu, *Ferhangnâme-i Sa'di Tercümesinin Gramer Hususiyetleri*, mezuniyet tezi, Türkiyat Enstitüsü Ktp. nr. 272), SN = *Süheyl ü Nevhalar* - Hoca Mes'ud (J.H. Mordtmann, faksimile, Hannover 1925; Tahsin Banguoğlu, *Altosmanische Sprachstudien zu Süheyl ü Nevbahar*, Breslau 1938), YZD= *Yusuf ve Zeliha* - Erzurumlu Mustafa Darir (Nuran Özyiğit, *Erzurumlu Darir'in Kissa-i Yusuf Mesnevisi Üzerinde Bir İnceleme*, Türkiyat Ens. tez 592), MT = *Mantıku't-Tayr Tercümesi* - Gülşehrî (A. S. Levend, faksimile, Ankara 1957), KD = *Kelile ve Dimne* - Kul Mes'ud (A. Zajaczkowski, *Etudes sur la langue Vieille - Osmanlı. I. Morceaux choisis de la traduction turque-a-natolienne de Cailla et Dimna*, Krakowie 1934), Gz = *Üç Gazavât-ı Hz. Ali Hikâyesinin Gramer Hususiyetleri* (Erdal Duyar, Türkiyat Ens. tez. nr. 327), KB = *Kadı Burhanneddin Divanı* (T.D.K., faksimile, İstanbul 1944), KY= *Kissa-i Yusuf* (C. Brockelmann, *Ali's Qissa'i Jusuf, der alteste Vorläufer der osmanischen Literatur*: ABAW, Berlin 1916), DK = *Kitâb-ı Dede Korkut* (Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I-II*, Ankara 1958-1963).

XV. Asır:

AD= *Ahmed-i Dâî Divanı* (Ismail Hikmet Ertaylan, *Ahmed-i Dâî Külliyyatı*, faksimile, İstanbul 1952), MV = *Mevlid* - Süleyman Çelebi (Ahmet Ateş, *Vesîletü'n-Necât*, Ankara 1954), ŞD = *Şeyhî Divanı* (T. D. K., faksimile, Ankara 1942), HŞ = *Husrev ü Şirin* - Şeyhî (Faruk K. Timurtaş, *Şeyhî'nin Husrev ü Şirin'i*, İstanbul 1963), HR = *Harnâme* - Şeyhî (F. K. Timurtaş, *Şeyhî'nin Harnâme'si*, İstanbul 1971), DV = *Vassiyet-i Nûşirevân* - A. Dâî (İ. H. ertaylan, *Ahmed-i Dâî Külliyyatı*, İstanbul 1952), AP = *Âşıkpaşazâde* (H. J. Kissling, *Die Sprache des Asıkpaşazade*, Breslan 1936), KV = *Kırk Vezir* (H. W. Duda, *Die Spracheder Qyrq Vezir - Erzählungen*, Leipzig 1930), AT = *Atâî'nin Şiirleri* (F. K. Timurtaş, *Şeyhî ve Çağdaşlarının eserleri Üzerinde Gramer Araştırmaları I-II*: TDAY, 1960, 1962), SF = *Safi'nin Şiirleri* (F.K. Timurtaş ADAY, 1960, 1962), EZ = *Ezherî'nin Şiirleri* (aynı yer), HM = *Hümâmî'nin Şiirleri* (aynı yer), HSN = *Hassân'ın Şiirleri* (aynı yer), ŞR = *Şirâzî'nin Şiirleri* (F.K.Timurtaş, TDAY, 1960, 1962).

Ses Bilgisi :

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinin ses bilgisi bakımından gösterdiği en dikkat çekici hususiyet, yuvarlaklık-düzlük bakımından vokal uyumunun zayıf olması; vokallerde umumiyetle bir yuvarlaklaşma temayülünün bulunmasıdır. Birçok eklerin vokallerinde bir yuvarlaklaşma görülmektedir.

Eski Anadolu Türkçesi'nin ses bilgisi hususiyetleri ana çizgileriyle şöyle sıralanabilir:

Vokaller :

1. Eski Anadolu Türkçesinde bulunan vokaller şunlardır: a, e, ı, i, o, ö, u, ü. Ayrıca bir de kapalı e'nin varlığı düşünülebilir.

Vokal Değişmeleri:

2. İlk hecedeki vokal değişmelerinden i/e meselesinde Eski Anadolu Türkçesi tarafından. Şu kelimelerdeki i'ler bugün e ile bil, bin "ben", birü YZD, bisle- YZŞ 78-2, biş, bize-, bizen- DŞ 27-5, di-, dir-, dirnek, gice, gicik-, giç, giç-, giniş, girçek, girdek, girü, il "memleket", il "yabancı", il "yil" FS 398, ir "erken", ir "erkek" FS 982, ir-, irden "erkenden" ŞD 95-5, irdür-, irgür-, iriş-, irişdür-, irtе, irür, isen "sağ, esen" FS 424, iş "eş", işik, it-, iy, siz-, vir-, yi-, yidi, yidek, yig "yeğ, daha üstün", yil, yil- "koşmak", yim, yimiş, yin- "mağlûp etmek" FS 685, yini, yir, yir- "zemetmek, yermek", yiri- "teessûf etmek, hayıflanmak", yit- "kâfi gelmek", yit- "erişmek", yitmiş, yitür- "eriştirmek".

Bu kelimelerdeki i sesi, bugün Anadolu halk ağızlarının birçoğunda kapalı e(e), bâzılarında i, İstanbul ağızında ve yazı dilinde açık e olarak telâffuz edilmektedir.

3. Bâzı kelimelerdeki e sesi, Eski Türkçede olduğu gibi, kendini muhafaza etmiştir: eyü < edgü "iyi", gey-<ked- "giymek". Bunlar, İstanbul ağızında i olarak söylenmekle beraber, bâzı Anadolu halk ağızlarında e ve daha çok e şeklinde telâffuz edilmektedir.

4. Şahıs zamirlerinden *ben* ve *sen*'in akkuzatif ve genitif şekilleri olan *beni*, *benüm* ve *seni*, *senüñ* kelimelerinin yanında *bini*, *binüm*; *sini*, *sinüñ* şekilleri de daha

az sayıda olmak üzere görülmektedir. Türkçede zamir çekiminde kökün vokalinin değişmesi mümkün olduğundan, bu şekillerin bulunması normal telâkki edilebilir. Esasen Eski Türkçe devresinde de *ben* ve *sen* zamirinin çekiminde bu şekillere tesadüf edilmektedir.

5. Bâzı kelimelerde, Eski Türkçe devresinde e olan ses, i'dir: imdi<emdi, emti, amti, *işit*-<eşit -, *nice*<neçe, *nite*<neteg. Birkaç kelime bu i/e değişikliği umumî değildir, bâzı metinlerde görülmektedir: *işek*<eşek YZŞ 65-2, *iyle*-<edle- YZŞ 102-6 ve DŞ, *dik* dur-<tek dur "susmak" YZŞ 80-3, *digül* < tegül , tag ol YZD.

6. Arap yazısında farklı işaretler bulunmadığı için o/u ve ö/ü değişikliğini ve böylece *ugra-*, *uyan-*, *usan-*, *güzel-* *yürü-*, *yukarı* gibi kelimelerin bu devirde o ve ö ile mi yoksa u ve ü ile mi olduğunu tâyin ve tesbit etmek mümkün değildir. Diftong bulunan kelimeler dışındakilerde Eski Türkçe devresi şekillerine uymak daha isabetli olur: *osan-*, *gözel* gibi; diftonglu kelimelerde Batı Türkçesi her iki şekle de sahiptir. Ağızlara göre bu şekiller değişmektedir: *oyan-* (*uyan-*), *ogra-* (*ugra-*), *yörü-* (*yürü-*) gibi. İstanbul ağızı, muhtemelen Rumeli şivesinin tesiri ile u ve ü'lü şekilleri tercih etmiştir.

Vokal Uyumu :

7. İncelik-kalınlık bakımından vokal uyumu Eski Anadolu Türkçesinde çok kuvvetlidir. Bugün vokal uyumu dışında olan ve sadece şekli mevcut olan âdiyet-vasfiyet eki (vasfiyet zamiri) *-ki'* nin, Eski Türkçede olduğu gibi, kalın şekli bulunmaktadır; ayrıca *-k-* iki vokal arasında sadalılaşıarak *-ğ-* olmuştur: *aşnuğı* YZŞ 98-3 ve KD 8, *boyuñda-ğı* ŞD 120-10, *başuñda-ğı* HŞ 2186, *ağzuñda-ğı* 2186, *ağzuñda-ğı* ŞHN IV-4, *alnuñda-ğı* ŞHO IV-5, *anda-ğı* SV I-38 ve SN 310-15, *yananda-ğı* ŞD 189-2, *etrafd-ğı* AP 31, *uçmakda-ğı* ÇNG 192-2, *omuzunda-ğı* SN 272-9, *havada-ğı* SN 297-2, *zamîrumda-ğı* SN 239-9, *hisarda-ğı* AP 31, *başuñdağı* AP 31. Bugün sadece ince şeklinin bulunması, Farsçadan dilimize geçen ve çok kullanılan ki bağlama edatı ve nisbet zamirinin tesiri ile izah edilebilir.

8. Cevherî fiil *i'* nin *-dük* partisip şekli olan *i-düg-i* kelimesi de, ek gibi telâkki edildiğinden olsa gerek, vokal âhengine uymuştur: *az idugi-n* HŞ 977, *hakk idugi-n* HŞ 973, *hakikat idugi-na* ŞD 102-9, *fettân idugi-n* SF 3-2.

9. Eski Türkçe devresinde mevcut olduğu hâlde, *-iken* gerundium ekinin kalın şekli yoktur. Ek, bugünkü gibi daima incedir. Bugün sadece bâzı Anadolu halk ağızlarında kalın şekli görülüyor.

10. Eski Anadolu Türkçesinde de, Eski Türkçede olduğu gibi yuvarlaklık-düzlük bakımından vokal uyumu sağlam değildir. Ayrıca bu devrede, eski ve yeni yazı dillerinden farklı olarak birçok kelimelerde bir yuvarlaklaşma kendini göstermektedir. Bu yuvarlaklaşma (labialistaion) Eski Anadolu Türkçesinin en mühim fonetik hususiyetlerinden biri teşkil etmektedir.

Yuvarlaklaşmanın çeşitli sebepleri vardır. Bir kısmında dudak konsanantları, bir kısmında ise Batı Türkçesinde *-g* ve *-g'*lerin düşmesi rol oynamıştır. Bâzı kelime ve eklerdeki yuvarlaklık ise hiçbir sebebe bağlanamamaktadır.

Yuvarlaklaşma:

11. Dudak konsonantları (b, m, p, v) tesiri ile yuvarlak vokal taşıyan kelimeler şunlardır: *bülezüg* YZŞ 71-8, *buñar* SV I-44, *demür* HŞ 11-23, *kavum* YZŞ 97-6, DK 151-9, *tırmuk* HŞ 1662, *sebüz* DK 48-9, *kirpük* AD 27-3, *tapu* GZ 46-17, *kapu* SV 1-65, *avun-* YZŞ 10-2, *kavul* "kavil, söz" YZŞ 62-7, *güvür*-YZŞ 34-11, *givür*-SV II-149, *sevü* Şd 102-9, *yavu* SV VI-4, *süvri* DK 129-5,

Daha önce Eski Türkçe devresinde dudak konsonantları dolayısıyla yuvarlaklaşmış olan vokaller, kendini muhafaza etmektedir: kamu, kulavuz (kulaguz), tamu, yavuz, delü.

Gevde kelimesindeki e, Eski Türkçede olduğu gibi, umumiyetle yuvarlaklaşma-şıkilde görülmektedir. Bununla beraber bâzı metinlerde yuvarlak şekli de bulunmaktadır: *gövde* SV I-53, I-68, II-62, II-73, II-79, II-81, II-94, XXIV-8.

Kavum ve *kaful* örnekleri, yabancı kelimelerin de yuvarlaklaşmağa uyduğunu göstermektedir.

12. Eski Türkçe devresinde mevcut olan -ğ ve -g'lerin düşerken kendinden önceki vokalleri yuvarlaklaştırması sonucu yuvarlak vokal taşıyan kelimeler şunlardır: *alu* < aliğ "alık, ahmak, aptal, sersem; aşağı; âdi, değersiz; âciz" HŞ 6926, YZŞ 23-II; *aru* < arıg "temiz" SV II-35, *ayu* < adıg SN 217-7, *ayru* < adrığ ÇN 53, *bilü* < bilig DV 300-9, *kapu* < kapıg YZŞ 69-9, *kısu* < kısiğ "sıkıntı, eziyet, tazyik" HR 40, *saçu* < saçığ "şenliklerde, düşünlerde saçılan para vs." MV 7/1-19, *satu* < satıg YZŞ 28-7, *sevü* < sevig HŞ 4674, *saru* < sarıg Hş 881, *tapu* < tapıg DH 5-8, *yapu* < yapıg HŞ 2118, *yazu* < yazıg HŞ 3317.

Kapu, *sevü*, *tapu*, *yapu* gibi kelimelerde yuvarlaklaşmaya -g ve -g'nin düşmesi kadar p ve v dudak konsonantları da sebep olmuştur denilebilir.

Sonundaki -ğ ve -g'ler düştüğü halde yuvarlak vokal taşımayan kelimeler de vardır: *acı* < açıg Hş 989, *assı* < asıg GZ 42-4, *ayı* < adıg SN 248-6, *çeri* < çerig ŞD 167-1, *kaıı* < kaııg AD 27-5, *kiçi* < kiçig HŞ 5719, *ıssı* < ısıg SV XXIII-7 *diri* < tiriğ YZŞ 82-3, *süçi* < süçig 1-51, *kaıı* < kaııg HŞ 1741.

13. Bâzı yapım eklerindeki vokaller, Eski Türkçe devrinden beri yuvarlak olarak görülmektedir. Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de bu yuvarlaklık devam etmektedir. Bu ekler -(u)k, -(ü)k ve -aru, -erü- dür, -(u)k, -(ü)k ekiyle meydana gelen kelimeler şunlardır: *açuğ* SV II-125, *artuğ* MV 5-21, *ayruğ* HR 108, *aruk* "zayıf, yorgun, cılız" YZŞ 49-8, *delük* KB 1-10, ŞD 127-9, *eksük* HŞ 2286, *esrük* ŞHI-2, *sınuk* HŞ 4804, *tanuk* HŞ 4755, *tanişuk* "danışma, istişare" DV 303-8, HŞ 2246, *uyanuk* SV II-64, *yaraşuk* "yakışır, uygun, münasip" ŞD 104-4, *yazuk* "günah, cürüm" MV 16-65, *yitük* HŞ 605.

-aru < -garu, erü < gerü ekiyle yapılan kelimeler mahduttur: *içerü* YZŞ 19-15, *ilerü* HŞ 951, *yukarı* SV II-22.

14. Bâzı kelimelerde yuvarlak vokal bulunuşunu, bir sebebe bağlayarak izah etmek mümkün değildir. Eski Türkçe devresinde de bu vokaller yuvarlak idi. Bunların vokal âhengine uyması, daha sonraki yüzyıllarda olmuştur. Bugün de bunların bir kısmı Anadolu halk ağızlarında hâlâ yuvarlaktır. Bu vokallerin bulunduğu ke-

limeler şunlardır: agu DV 308-9, *alkun* YZŞ 65-11, *azuk* ŞD 13-6, *berü* SV XII-6, *dil-kü* HŞ 1741, *girü* DH 2-1, *incü* YZŞ 42-2, *ılduz* HR 77, *kargu* "kamiş" AD 29-11, *karşu* HŞ 877, *kendü* SV I-9, *yanku* HŞ

Bu kelimelerden başka birkaç kelime daha vokal âhengine aykırı olarak yuvarlak vokallidir. Bunlardan bir kısmı Eski Türkçe devresinde mevcut değildir, bir kısmı ise değişik şekilde görülmektedir: *degül* SV I-11, *delü* YZŞ 23-11, *hırsuz* DV 306-12, *sayru* ŞD 162-5, *üzengü* HŞ 1306.

15. Daima yuvarlak vokal taşıyan ve vokal uyumu dışında olan ekler, vokali aslında yuvarlak olanlar ve sonradan yuvarlaklaşanlar olmak üzere iki kısma ayrılır. Vokali aslında (Eski Türkçe devresinde de) yuvarlak olan ekler şunlardır:

Faktitif eki *-dur, -dür: yi-dür* ÇN 15, *bil-dür* HR 76, *yaraş-dur* AD 16-5, *yaylay-up* SV 1-38, *getür-üp* ÇN 36, *bağlan-uban* ŞD 145-11, *ger-üben* HR 74.

Faktitif eki *-dur, -dür: yi-dür* ÇN 15, *bil-dür* HR 76, *yara-dur* ŞD 162-12, *yag-dur* AD 16-15, *ir-dür* YZŞ 93-15, *in-dür* YZŞ 16-12.

Bildirme çokluk 1. şahıs eki *-uz, -üz* (biz'den): *perişân-uz* HŞ 1286, *biz-üz* HR 80, *bir-üz* SV II-39. Ekin az olmakla beraber *-vuz, -vüz* şekli de vardır: *râzı-vuz, YZŞ 86-14, ne-vüz* SV XVI-I.

İstek teklik 1. şahıs eki *-a-vam, -e-ven bâzan -a-vum, -e-vüm* şeklinde görülmektedir: *ağlay-a-vum* SV VIII-1, *dut-a-vum* SV VIII-3, *gözley-e-vüm* SV VIII-6, *iç-e-vüm* SV VIII-3.

18. Sıfat yapma eki *-lu, -lü* (< -lig, -lig) -g ve -g'lerin düşmesi dolayısıyla yuvarlak vokallidir: *dat-lu* SV 11-79, *der-lü* ŞHO 11-4. Ekin menfisi olan *-suz, -süz* analogi yoluyla yuvarlak vokal taşımaktadır: *ilan-suz* HŞ 2126, *diken-süz* AD 306-4.

19. Geniş zaman ekinin sadece yuvarlak vokalli *-ur, -ür* şekli vardır: *al-ur* HŞ 1160, *bil-ür* AD 28-10. Bugün *-ar, -er* eki alan birkaç fiil, Eski Anadolu Türkçesinde *-ur, -ür* ekiyle tarif edilmektedir: *yat-ur* ŞD 63-2, *gir-ür, kıl-ur* DV 307-7.

20-Gerundium eklerinden umumiyetle -u, -ü tercih edilmiştir, -ı, -i azdır: *sığın-u* DV 307-4, *inley-ü* HR 111.

Düzleşme ve Düzlük :

21. Eski Anadolu Türkçesinde umumî olarak bir yuvarlaklaşma temayülü mevcut olmakla beraber, bazı kelimelerde Eski Türkçeye göre bir düzleşme görülmektedir: *bit-<büt* SV 1-47, *içün* < *üçün* < *uçun* DH 9-2. *kanı* < *kanu* HŞ 585.

22. Bâzi kelimelerde kök vokali yuvarlak olduğu hâlde, daha sonraki vokal düzdür. Bu kelimelerin büyük bir kısmı Eski Türkçe'de de düz vokallidir. Bir kısmı ise, her iki şekilde de görülmektedir. Eski Anadolu Türkçesinde de bazılarınin iki şekli bulunmaktadır; fakat, düz vokalli şekil daha yaygındır: *bulıd* ŞD 18-13, *büri*- YZŞ 69-13, *çüri*- ÇN 66, *düriş*- HŞ 133, *kurı*- SV I-45, *okı*- DH 6-2, *ogrı* SV XVIII-3, *süri*- DK 134-4, *togrı* DK 144-1, *tokı*- SN 220-5, *unit*-SV I-27, *uyı*- ŞD 180-7, *Yöri* SV XVI-9.

23. Bâzi ekler, kökün vokali ne olursa olsun daima düz vokal taşımaktadırlar. İmlâlarının son zamanlara kadar klişeleşmiş olarak devam etmesi, bu düz olma hâdisesinin bir hususiyet olduğu kadar, bir imlâ meselesi olduğunu da göstermektedir.

dir. Bu ekler şunlardır:

Akkuzatif eki *-i, -i*: kanum-ı HŞ 931, müşkilüm-i HR 61, öküz-i HR 83.

3. şahıs iyelik eki *-i, -i*: arpa ok-ı HR 60, öz-i DK 119-6.

Görülen geçmiş zaman 3. şahıs eki *-di, -di*: bul-dı SV 1-48, gördi HR 50.

Soru eki *-mi, -mi*: (Eski Türkçe'de daima yuvarlak vokallidir. *-mu, -mü*): dogdu mı ŞD 170-10, bu mıydı ŞD 112-10, delü mi YZŞ 23-11.

lyelik eki *-sı, -si*: kapu-sı HŞ 1156, süçü-si SV XXV-5.

İsimden isim yapma eki *-cı, -ci*: kapu-cı YZŞ 70-6, göz-çi DK 247-1.

Anlatılan geçmiş zaman eki *-miş, -miş*: bul-mış-am HŞ 1362, görmüş-dür SV II-136.

Emir teklik 2. şahıs eki *-gil, -gil*: ol-gil DV 302-9, gör-gil SV III-3.

Bildirme teklik 2. şahıs eki *-sın, -sın*: konuk-sın ŞD 174-3, gül-sın HŞ 1258.

Fiiil çekiminde teklik 2. şahıs eki *-sın, -sın*: bulur-sın HŞ 1420, görür-mi-sın DK 12-11.

Bildirme çokluk 2. şahıs eki *-sız, -siz*: canlarum-sız HŞ 1291, kör-siz SV XXIV-4.

Fiiil çekiminde çokluk 2. şahıs eki *-sız, -siz*: durur-sız SV XXIV-1, görür-siz SV XXIV-2.

Fiiilden isim yapma eki *-ıcı, -ici*: tur-ıcı HŞ 2256, gör-ici YZŞ 25-11.

Gerundium eki *-ınca, -ince*: ol-ınca HŞ 1586, gör-ince HR 45.

İsimden isim yapma eki *-lık, -lik* umumiyetle düz vokallidir, yuvarlak şekli de bulunmaktadır: dost-lığ-ın SV II-71, çok-lığ-ını ŞD 126-3, kul-lığ-ı SV II-67, toğru-lık HŞ 1402, sayru-lığ-ından SV II-135, kendü-lük-den HŞ 1085, konuk-lık HŞ 1877, ayru-lık HŞ 2138, eyülik DV 300-11, gün-lik DK 68-6, delü-lig-e DK 107-8; muştı-lık DK 234-7, hoşlıg-um DK 242-3; hoşluğ-uñ SV I-35, kul-lığ-ı II-67, nâzük-lük HŞ 940, ayru-lığ-ı ŞD 125-3, kul-luk-da DV 307-11, eylük HŞ 1716, DV 303-13.

24. Bâzi eklerde yardımcı (bağlayıcı) durumunda olan vokal, umumiyetle düz, nâdiren yuvarlaktır.

Dönüşlülük eki *-(ı)n, -(i)n*: bul-in-duğ ŞD 186-6, ur-in-di HŞ 1588, gör-in-mez SV II-75, gör-in-di HŞ 1682; toy-un-ur ŞD 186-6.

Pasiflik eki *-(ı)l, -(i)l*: yon-ıl-mış HŞ 1157, yuy-ıl-maz ŞD 106-2, dök-il-üp HR 109, ört-il-e-mi HŞ 1242; yor-ul-ur ŞD 62-12, yor-ul-di HŞ 1638.

İşdeşlik eki *-(ı)ş, -(i)ş*: bul-ış-dılar DK 212-5, sor-ış-dılar DK 200-7, gör-ış-elüm YZŞ 89-5.

İncelme :

25. Eski Türkçe ve geçiş devresinde kalın oldukları hâlde, ç,ñ, ş,y konsonantları ile bir arada bulunmaları sebebiyle bâzi kelimelerdeki vokaller incelmıştır: biç<biç-, için<ü, çün<uçun, diñle<tıñla, piş<pış-, şiş<şış, iş<iş; yüri<yori-, eyit<ayit-, yine<yani, yeşil <yaşil.

Vokal Türemesi :

26. Vokal türemesinin çok az örneği vardır; ancak, kelime ortasında olmak üzere (épenthèse), birkaç kelime de bir vokal türemesi görülmektedir: *azacuk* HŞ 848, *yigirek* ŞR 27-6, MV 18-69.

Vokal Düşmesi :

27. Kelime başında vokal düşmesi (aphérèse) için çok az örnek vardır: *sıtma* < *sıtma*, *yuku* < *uyuku* < *uduku* gibi: *sıtma* HŞ 1935, *yuku* ŞD 13-8, SV IX-8.

28. Dilimizde orta heceler vurgusuz olduğundan dolayı, kelime ortasında vokal düşmesi (syncope) fazla görülmektedir. Gerek kelime bünyesinde, gerekse eklerde vokal düşmesinin pek çok örnekleri vardır:

çağrış- YZŞ 10-5, *böğüş*- HR 53, *üzre* ŞD 186-2, *yaşşı* DK 69-10, *eylük* SV II-102, *ayruk* YZŞ 16-9, *oğra*- YZŞ 71-5, *buyruk* HR 117, *yögrış* HŞ 2620, *ötrü* HŞ 237, *emzür*- DK 6-13, *karanlık* YZŞ 35-6, *uyku* < *uyuku* < *uduku* SV II-61, *iñle*- YZŞ 90-15, *göynük* ŞD 73-11.

İçün ve *ile*: *senün'çün* MV 17-9, *olduğuy'çün* MV 4-27, *anun'çün* SV XXIV-9 *kendüzi'çün* SV II-46, *adıy'la* MV 4-28, *gözüy'le* SV II-80, *söziy'le* SV II-121.

İyelik eki ile: *bögrin* HŞ 2176, *ağzı* YZŞ II-4, *göñli* HŞ 1327, *alnında* YZŞ 54-11, *egnüme* ŞD 116-6, *adıy'la* MV 4-28, *gözüy'le* SV II-80, *söziy'le* SV II-121.

İyelik eki ile: *bögrin* HŞ 2176, *agzı* YZŞ II-4, *göñli* HŞ 1327, *alnında* YZŞ 54-11, *egnüme* ŞD 116-6, *bağrın* HŞ 1894, *beñzi* YZŞ 23-2, *karnı* HR 98, *oğlı* DV 301-1, *boynu* YZŞ 11-5 vs. vs.

i- fiili ile: *dilerdi* SV II-42, *itdiyse* HM 3-4, *yoksuldi* S XXIII-9, *bakmazsa* SV III-12, *susaduñsa* SV II-93, *varsa* SV II-32, *berábermiş* ŞD 180-1, *bileydüm* SV III-11, *süñüzdü* SV XXIII-4; *usluysa* SV XII-7.

Eklerde: *gerlü* (gerilü) HR 50, *yazlı* YZŞ 36-11; *aslu* HŞ 2056, *göynürdi* HŞ 1704, *götrile* ŞD 11-1, *ulaşaldan* ŞD 90-11, *görmiyelden* HM 7-1, *birbirümüzü* MV 16-41, *eydür* HŞ 1811.

Derilme - Birleşme :

29. Vokalle biten bir kelimedenden sonra vokalle başlayan bir kelime veya ek geldiği zaman vokallerden birinin düşerek birinin iki kelimenin birleşmesi hâdisesi olan derilme-birleşme (contraction-crase) için, pek çok örnek vardır. Bu şekildeki vokal düşmesi ya geçici veya devamlıdır. Devamlı düşme sonunda kalıplaşmış sözler ortaya çıkmıştır. Bunların büyük kısmını bugün de kullanmaktayız. Geçici düşme, aruz vezni zaruretinden ileri gelmektedir.

Kalıplaşmış sözler: *niçün* < *ne+içün*, *n'it* < *ne+it*-, *n'ol* < *ne+ol*, *n'eyle* < *ne+eyle*-, *nic'ol* < *nice+ol*-, *şimdi* < *şu+imdi*, *nesne* < *ne+ise+ne*, *kendüzi* < *kendü+özi*, *kendüzine* ŞD 92-1, *kendüzinden* DV 308-4, *şol* < *şu+ol*, *bugur* < *bu+ugur*, "bu zaman, bu defa", HŞ 1361, MV 5-6, *böyle* < *bu+eyle*, *şöyle* < *şu+eyle* (*böyle* ve *şöyle*'nin teşekkülünde yalnız bir vokal düşmesi değil, bir vokal değişmesi de vuku bulmuştur).

30. Aruz vezni dolayısıyla ortaya çıkan ve geçici mahiyette olan vokal düşmesi

ve birleşmenin çeşitli örnekleri vardır. Bir kısmı *ki* ile, bir kısmı *i*-fiili ile, büyük bir kısmı ise değişik kelimelerle yapılmıştır.

ki ile: k'ol, k'ola k'itdi, k'idder umumiyetle klişeleşmiş gibidir, yazılışları da birleşiktir. (Bazı yazmalarda bu birleşmeyi göstermek üzere, ikinci kelimenin ilk harfi üzerine vasil işaretin benzeyen hususî bir işaret konmaktadır.) *Ki* ile yapılan birleşmeleri için birkaç örnek: iller içre ne kadar k'anıla insâf u sehâ ŞD 30-1, mevlidine her k'anu izzet kıla MV 6-16, gözedürem k'urıla başuma tâc HR 115, k'ümmetine böyle in'âm eyledi MV 10-43, k'iklîm-i ışka ben kuluñ ol demde hân idüm AT 15-6.

i-fiili ile: belürdise<belürdi ise ŞD 173-9, irmeyedi<irmeye idi ŞD 174-12, hayâl midi<hayâl mi idi ŞD 56-2, döşedidüm<döşedi idüm HR 65, olmasadı<olması idi ŞD 27-5, kıladı<kıla idi AT 5-3, zahrındadı<zahrında idi MV 9-28.

Değişik kelimelerle: big'oldı<bigi oldı HŞ 2050, el'alsa<ele alsa ŞD 107-4, ild'ölürse<ilde ölürse ŞR 21-7, halk'oldı<halka oldı AT 3-3, çıkd'evümden<çıkdı evümden MV 13-43, dinleyen'iy<dinleyeni iy MV 4-16, n'ister<ne ister ŞD 136-2.

Konsonantlar

Eski Anadolu Türkçesinde bugünkü yazı dilimizde bulunmayan h ve ñ konsonantları görülmektedir. Bugüne göre, başka bir farklı durumu yoktur.

Bugün görülen konsonant değişmelerinin büyük bir kısmı Eski Anadolu Türkçesi devresinde olmuştur. Bir kısmı ise bu devredé henüz gerçekleşmemiştir. Bu gibi hâllerde konsonantlar aslî şekillerini muhafaza etmektedir.

Konsonant Değişmeleri :

32. Bâzi kelimelerdeki *b*-ler, bugün olduğu gibi, *p*-ye dönmemiş; kendini muhafaza etmiştir. Bunların bir kısmı Eski Türkçe'de de *b*- ile dir: *bâsmak* YZŞ 36-14, *başmak* "ayakkabı" HR 36, *berk* HŞ 1558, *binar* HM 3-9, *biş*-<piş- HŞ 2925, *busu*<pusug MV 12-2, *büre* SN 308-11. Bütün bu kelimeler, *berk* ve *binar* müstesna Dede Korkut Kitabı'nda *p*- ile dir; ayrıca *hiç*-, *bıçak*, *buçuk*, *bürçek* kelimeleri de *p* ile dir.

33. Eski Türkçedeki bâzi kelimelerin başındaki *b*-ler Eski Anadolu Türkçesinde daha ilk zamanlarda *v*- olmuştur: *var*- YZŞ 41-5, *var* ÇN 7, *vir*- DH 1-2, *viribi*- YZŞ 98-6, HR 6, HŞ 2461. Bunlardan *b*'li kullanılmış olanlar da vardır: AA 9.

34. Kelime içinde ve sonundaki *b*'ler de daha devrenin başında *v* olmuştur: *av*, *ev*, *iv*-, *sev*-, *tavşan*, *yavaş*, *yavlak*, *yavuz*, *yayın*-, *yavu*, *yavşan* gibi.

Eklerde de *-b->-v-* değişikliği görülmektedir. Bildirmede ve fiil çekiminde kullanılan ve 1. şahsı gösteren *-van*, *-ven*; *-vuz*, *-vüz* ekleri *ben* ve *biz* zamirlerinden gelmektedir: *toldura-van* SV I-20, *benven* ŞD 142-6; *bilür-ven* HŞ 2222, *kayırmazvan* HŞ 1540; *aça-vuz* SV XVI-2, *kurtıla-vuz* HŞ 1936, *bile-vüz* YZŞ 3-12, *râzı-vuz* YZŞ 86-14, *delü-ven* SN 111-6.

t/d :

35. Dilimizde kelime başındaki *t/d* meselesi pek karışıktır. Aslında *t*- olan sesin *d*- olarak inkişaf etmesi Eski Türkçe devresinin sonunda başlamıştır; fakat, Eski Anadolu Türkçesinde durum açık değildir. Müstensihe göre durum değişmektedir.

Aynı nüshada, hattâ aynı sayfada bir kelimenin iki şekli de geçmektedir. Bugün de t-/d- meselesi yine karışıktır. Yazı dilimize esas teşkil eden İstanbul ağzı, Anadolu ağızlarına göre farklar taşımaktadır. Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde şu kelimeler hemen daima t- ile geçmektedir; tamu, tapu, türk. Daima d- ile yazılanlar ise şunlardır: degül, di-, denlü, dön-, düş, delü, degme, direk, derin, dirşür-. Bunların dışındaki kelimeler iki şekilde de yazılmaktadır. Bunları hangi şekilleri daha çok kullanılıyorsa ona göre iki grupta toplayabiliriz.

d ile olanlar: dad, dak-, dek "kadar", dek "tekin", der "ter", deri, derzi, dilkü, dit-re-, dut-, düken-, dürlü, derim, degşür-, dep-, depren-, dirdirlik, dirmek, dit-, div-şir-, döy-, düğün, dükeli, dün, dür-, düriş-, düz-, düzgün, düzet-.

t ile olanlar: tag, tagıl-, tal, tam- "damlamak", tamak, tamar, tañ, tañla-, tañş "danışmak", tanuk, tar, tart-, tasa, taş "dış", tavar, tayan-, tek "gibi", tog-, togran-, togru, tokun-, tokuz, tol-, tolan-, tolu, ton "elbise", toñuz, toy-, tur-, turu, tutrak.

k-/g-:

36. Eski Türkçe'deki k-'lerin Eski Anadolu Türkçesinde g- olarak inkişaf ettikleri görülmektedir; fakat, bu umumî ve mutlak değildir, k- olarak kalanlar da vardır. g- kabul edilenler şunlardır: gel-, git-, getür-, gir-, göç-, göçür-, gök, göster-, gör-, gül-, gün, gündüz, güneş, gemi, gerek, geril-, geyik, gez-, gider-, gey-, geyür-, gizle-, göger-, göl- gönül, gönül-, göre, görklü, görin-, göyin-, göz, gözet-, gözgü, güç, güz.

Arap harflerinde k, g ayrı olmadığı için yazıdan anlamak mümkün olmamakla beraber, kendileriyle ilgili bâzı kelimelerin bugün de k sesi taşıdığı göz önünde tutularak şu kelimelerdeki k'lerin g olmadığı ileri sürülebilir: kendü, kendüzi, key, kiçi, kişi, kişne-, körpe.

k-/h-:

37. Kelime başında henüz k/h değişikliği yoktur, k kendini muhafaza etmektedir: kani, kanda, kandan, kanğı.

Bâzı kelimelerde hece ve kelime sonundaki -k'lar ile kelime içindeki (hece başındaki) k'lar h olmuştur; fakat, bu mutlak değildir, metne göre değişmektedir: çoh ŞD 7-10, yoh HŞ 2185, yohsul YZŞ 60-5, bañ- YZŞ 33-6, oh ŞD 87-3, çih- YZŞ 57-5, DK 1-3, yih- YZŞ 63-3, uçmañ "cennet" SV I-34, budañ SV I-37, ırañ HŞ 1581, yanañ ŞD 17-5, birañ- ŞD 41-5, HŞ 966, yañ- ŞD 126-8, yazuh ŞD 124-1, yaprah SV I-37, yañşı HŞ 1885, yohsa YZŞ 24-1, alduñ SV XXIII-7, ar-ña ŞD 12-4, a-ñit ŞD 55-11, da-ñı ÇN 74- ka-ñı YZŞ 2-12, ko-ñu HŞ 2018, kor-ñu YZŞ 83-4, o-ñı- YZŞ 5-5, uy-ñu HŞ 958.

g/v ve g/ğ :

38. Kelime ve hece sonuyla, hece başındaki g'ler kendini yazıda muhafaza etmektedir. Bunların yumuşak y (ğ) şeklinde okunup okunmadığını tesbit etmek mümkün değildir. Bunların büyük bir kısmı bugün ğ (y) şeklinde telâffuz edilmektedir, bir kısmı ise v'ye dönmüştür: beg- begen-, bögrüş-, deg-, degme, degirmen, degül, döğ-, dögin-, düğün, egil-, egin, egrî, gügercin, gögermek, gügegi, gögüz, igren-, ög-, ögil-, öğren-, ögüt, ögit-, segirt-, segirdim, sög-, sögil-, sögül- "kebab etmek, pişirmek", yig (yeg), yegin, yegle-, yigrek, yigirmi, yigit, yügrüş-, yügür-.

ğ/v :

39. Birkaç kelimedede -ğ->-v- olmuştur: sovuk HŞ 1628, soyu- HR 107. Bunun aksi de vardır: -v->-ğ- şekli görülmektedir: kulağuz<kulavuz KD. Birkaç kelimedede -ğ- olduğu gibi kalmıştır, bugünkü gibi -v- olmamıştır: koğa YZŞ 13-9, siğa- YZŞ 37-6, HŞ 5522.

ñ/m :

40. Bâzi kelimelerde yuvarlak vokallerden sonra gelen ve bugün -m- olan -ñ- kendini muhafaza etmektedir: görñlek YZŞ 10-14, koñşu (koñşı) MV 19-47, toñuz (doñuz) HŞ 2358.

ñ/g ve ñ/g :

41. Bir kelimedede bugün -ñ- olan -g- kendini muhafaza etmektedir: ağır HR 99, ayrıca yalnız kelimesinin de -g'li şekli görülmektedir: yalnız CR 6-1.

Eski Türkçede ñ ve g olarak iki şekli bulunan birkaç kelime g ile dir: egin "omuz, sırt" ŞD 116-6, HŞ 1148, egirt "kuşatmak, muhasara etmek" Hş 2293.

Bâzi kelimelerde bugün ñg telâffuz edilen ñ, kendini muhafaza etmektedir. Eski Türkçe devrinde ñg'li olan bu kelimeler, bu devrede iki sesin birleşmesiyle n sesi taşımış, bugün ñ tekrar ñg şeklinde ayrılmıştır: suñü HŞ 2315, SV XXIII-4, üzereñ FS 999.

d/y

42. Eski Türkçe'deki d, Eski Anadolu Türkçesinin başında y olmuştur: ayru, ayruğ, ayriğ, ayri-, ayak, büyük, boy, boya-, eyü, eyle-, gey-, koy-, kuyu, kayu, toy-, uyan-, uyar-, uyku, uyi- vs.

Kontras Düşmesi :

b- ve -l- :

43. Eski Anadolu Türkçesi devresinin başında bol- fiilinde b- ve keltür-, oltur-, kelimelerindeki -l- düşmüştür: ol-, getür-, otur-.

y- v- y- :

44. Bâzi kelimelerde y- düşmüştür: ilan HŞ 2216, ılduz HR 77, ıpar YZŞ 32-7, SN 23-2, ırak SV 1-9, ırla- SV 1-37, HR 99, it- "kaybolmak" ŞD 154-3, incü HŞ 1662. Bu kelimeler bugün umumiyetle y- ile dir. Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi, bugün de ağaç ve ağla- olan kelimeler Eski Türkçede y- ile dir (bk. yıgaç DLT 780; yıgla- DLT 781, ıgla- DLT 215).

Yıl, yigit, yigirmi, yürek, yüzerlik kelimelerinde y- kendini muhafaza etmiştir.

Birkaç kelimedede -y düşmesi görülmektedir: tü HR 41, HR 42; ya "yay" SV XIX-9, ŞR 22-5, EZ 5-5.

-g, -g ve -ğ-, -g- :

45. Birden fazla heceli kelimelerin ve dolayısıyla bütün eklerin sonundaki -g, -g' ler düşmüştür. Bunların bir kısmı kendinden önceki vokali yuvarlaklaştırmıştır, bir kısmında herhangi bir değişiklik olmamıştır (bk. 12). *alu*<alığ, *aru*<arığ, *ayu*<adığ,

ayrū<adriğ, bilū<bilig, kapu<kapığ, kisu<kısığ, saçu<saçığ, tapu<tapığ, yapu<yapığ, yazu<yazığ; açi<açığ, assi < asiğ, çeri < çerig, kiçi < kiçig, ıssı < ısığ, diri < tirig, sūçi < sūçig, karı < karığ, katı<katığ, kamu < kamuğ, köprü<köprüğ, nitē < ne+teg, ölü < ölüğ, tamla < tamlağ, tarla < tarığlağ, yayla < yaylağ; -lu, -lü < lig, -lig eki (bk: 18), baht-lu SV I-39, can-lu SV XII-2, İsa nefes-lü AD 26-10, görk-lü YZŞ 16-3.

Kelime yapma ve çekim ekleri başındaki -ğ- ve -g-'ler Eski Türkçesinde tamamiyle düşmüştür: emeg < emgek, eyü < edgü, gerek < ker-gek, korku < kork-ğu, kulak < kul-ğak, kayır < kadğur HŞ 1540, DV 305-7, suvar- < suv-ğar- ŞD 80-3, HŞ 1551, yalan < yal-ğan; -a, -e < -ga, -ge datif eki; -aru, -erü < ğaru, -gerü yöneltme eki: yukarı < yokğaru HŞ 1076, içerü < iç-gerü SV II-66, ilerü < il-gerü YZŞ 67-13; -an, -en < -ğan -gen partisip eki: dut-an DV 307-4; giy-en HŞ 2334; -inca, -ince < -ginça, -ginçe gerundium eki: kıl-inca ŞD 76,4, gör-ince HR 45, -alı, -eli<-galı, -geli gerundium eki: ayrıl-alı YZŞ 95-7, id-eli HŞ 925.

Konsonant Türemesi :

46. Yardımcı konsonantlar -y- ve -n-'nin kullanılması normaldir. Yalnız işaret zamiri *bu, şu, ol* 'un çokluğunda yardımcı -n- getirilmemektedir: bular ŞD 12-11, şular AD 30-3, olar HŞ 2254; fakat, *bular* zamirinin ayrıca *bunlar* şekli de vardır: *bunlara* ŞD 50-3, *bunlaruñ* HR 59, *bunlaruñla* HR 58, HŞ 1894.

Konsonant Katması :

47. Birkaç kelimedede y- protezi görülmektedir: yiriş- YZŞ 99-9, yit-SV XXVIII-2, yigren- SN 69-10.

Konsonant Çiftlenmesi:

48. Konsonant çiftlenmesi (gemination) sadece -ss- olarak ve mahdut birkaç kelimedede görülmektedir: assı SV XXIII-8, ıssı (ıssi) "sahibi" HR 48, ıssı "hareket" HŞ 1628, ussunı ŞD 160-4, appak YZŞ 54-10, elli.

Konsonant Yer Değiştirmesi:

49. Konsonant yer değiştirmesi (metatez) nin fazla örneği yoktur: karva HR 96, ŞD 67-12, HŞ 889; horyad (aslı Rumcadır ve aslında horyad şeklindedir) HŞ 1203, hoyrat DK 4-9, yarpah SVI-37 (bir nüshada); tarvan- DK 289-8.

Hece Düşmesi :

50. Hece düşmesi (haplologie) için örnek azdır, 3. şahıs bildirme eki olan ve tur, fiilinden gelen durur'un -dur, -dür şekli de bulunmaktadır: ay-dur SV XXIII-1, derviş-dür ŞD 158-1.

Konsonant Uyumu :

51. Eklerde, konsonantlar arasında sadalı olup olmama bakımından bir uyum yoktur. Kökün konsonantı ne olursa olsun şu ekler daima d (>) ile yazılmaktadır: -da, de (lokatif): baş-da ŞD 80-12, hâlet-de HŞ 1774; -dan, -den ablatif: budak-tan SV XXIII-6, iş-den HŞ 1221; -dum, -düm, -duñ, -dün; -dı, -di; -duk, -dük; yarat-dum SV 11-141, gitdüm ŞD 133-3, yat-duñ, SV IX,85; geç-dün HŞ 2124, tut-dı HŞ 1642, biç-di SV 1-21; geç-dük ŞD 120-8; -duk, -dük (partisip): aç-duğını HŞ 2043,

dök-dügi ŞD 54-8; -dur, -dür (faktitif): ulaş-dur-up HŞ 23-54, iñiş-dür-em HŞ 1443 (Bu eklerin yazılışı mutlaka, > ile değildir, bâzan t (ت) ile yazıldığı da görülmektedir).

52. İki vokal arasında bulunan sadasız konsonantlar sadallaşmıştır (Sonorisasyon). Bölece -t- > -d-, -k- > -g-, -k- > -ğ- değişikliği olmuştur: dağıdup ŞD 100-2, düz-ed-eler HŞ 1502, ögüd-i SV 11-48, yarad-an SV 1-79, ahıd-ur ŞD 54-11, bulud-ına ŞD 18-13, depred-ür ŞD 112-2, işid-enler HŞ 1347, yüceld-ürsin ŞD 24-11, eyd-ür HR 41, sūd-ini YZŞ 90-8, yud-ar YZŞ 22-8, id-üben ŞD 230-10, gid-eli YZŞ 75-5, yidi ŞD 5-9, çözüg-ün HŞ 1501, işlemeg-e HR 94, yidüg-ün ŞD 80-13, eteg-üm SV 1-26, gög-e SV XVI-3, şünüg-i YZŞ 75,8, inledüg-i YZŞ 90-15; olmağ-a YZŞ 76-2, yog idi AT 15-4, olmağ için MV 4-29, kopmağ-ı SF 8-1, kılduğ arpa HS 2214, ağ ola HŞ 2144, kulağ-ına SV II-123, çoğ ise HŞ 2275, ayağ-ın YZŞ 17-14, kullıg-ı SV 11-67, artuğ-ı YZŞ 62-8, başuñda-ğı ŞH 11-7, HŞ 2186, uçmağda-ğı ÇNG 192-2, andağı SN 239-9, ağızuñda-ğı SHO 4-4 hisarda-ğı AP 31 bırağ-uban DH 1-16, yolda-ğın F 148, ağı otağ DK 10-6, ayruğ ile KB 391-1, dağı "dahi" SV I-61, HŞ 899.

Inceleme :

53. Bâzi kelimelerde, Eski Türkçe devresinde kalın olan vokaller ç, ş, y konsonantları tesiriyle incelmıştır (palatalisation): biç-<biç-, için<üçün<uçun; iş<ış, piş<piş-, şiş<şiş, işbu<uşbu, işde<üşde<uşda; yine<yene<yana, yeñi<yañi, yöri<yori-, eyit<ayit-.

Benzeşme:

54. Tam benzeşme (assimilation) için örnekler azdır: degül misse (< mişse) ŞD 13-8, olur-mışsa (<mişsa) ŞD 13-8, bilür-mis-eydüm (<misse<mişse) SV I-78.

Şekil Bilgisi :

Şekil bilgisi hususiyetleri gösterilirken önce kelime yapımı üzerinde durulacaktır. Daha sonra kelime bölümleri ele alınacaktır. Bu arada kelimelerin mânâ ve vazifelerine de işaret edileceği için, kısmen sentaks hususiyetleri de belirtilmiş olacaktır.

Kelime Yapımı :

İsimden İsim Yapma Ekleri :

55. Mânâ ve fonksiyonu iyice tesbit edilemeyen -an, -en eki birkaç kelimedede görülmektedir: er-en SV I-154, DK 278-5, HŞ 2303, ogl-an YZŞ 80-3, kız-an DK 256-10.

56. Umumiyetle meslek isimleri yapan ve bâzan bir işi itiyad hâline getiren kimseyi gösteren -çi, -çii, -ci, -cii ekinin bugünkünden farkı vokalinin daima düz oluşudur. Devrin başlangıcında ekin yalnız ç-'li şekli görülmektedir: avçı DK 77-3, akınçı DK 254-12, göz-çi DK 247-1, yol-çi DK 265-11, ok-çi DK 130-6, kapu-cı YZŞ 70-6, tanışuk-çi "muşavir" YZŞ 58-4, kaçkun-cı YZŞ 15-5, il-çi ŞD 45-9, yol-çi ŞD 174-3, kulluk-çi "hizmetkâr" MV 9-15.

57. Ortaklık ve beraberlik gösteren -daş, -deş ekinin fazla örneği yoktur: karındaş SV 11-112, kar-daş YZŞ 76-13, yol-daş HŞ 1129, MV 19-46, gönül-deş HŞ 1207.

58. Umumiyetle mücerred mânâda isim yapan ve başka fonksiyonları da olan -lik, -lık; -luk, -lük ekinin vokali kökün vokaline uymaktadır: eylük YZŞ 50-3, HŞ 1716, eylik SV II-102, eyü-lik DV 300-11, dir-lik SV I-6, gü-lik SV II-33, kul-luk YZŞ 66-3, SV II-67, karañ-luk SV II-69, karañu-lik ŞR 44-8, karañ-luk YZŞ 16-10, sayru-lik SV II-130, konuk-luk YZŞ 66-3, togin-lug-ımu YZŞ 38-3, yavuz-lig-ı SV I-11, ayru-lug-ından HSN 4-2, nâzük-lük HŞ 940, var-lig-ına DV 203-1, yigit-lik HŞ 2162, ümmet-lik HV 13-5, yâr-lig-a AT 9-5, bir-lig-ine MV 2-26, kanda,lig-ın YZŞ 23-4, gün-lik DK 126-4, delü-lig-e DK 107-8, muştu-lık DK 234-7, muştu-luk YZŞ 50-3, hoş-lig-um DK 242-3, dost-lig-ın DK 292-9.

Bu ek sonu -e ile biten yabancı kelimelere eklendiği zaman kalın şekildedir. Bu husus, yabancı kelimelerin o devirde kalın telâffuz edildiklerini göstermektedir (Kırş. -rak, -rek eki: kıymatlı-rak-dur AT 3-6): cânâna-lig, dîvâna-lig ŞR 7-1, terdâna-lig, şâna-lig ŞR 7-3, merdâna-lig yârâna-lig ŞR 7-5, bigâna-lık-lar HM 1-3, peygambar-lık YZŞ 99-10, comart-lık YZŞ 95-13.

59. İsimden sıfat yapan -lu, -lü ve menfi şekli olan -suz, -süz (ismin bildirdiği şeye sahip olduğunu veya ondan mahrum olduğunu gösterir) ekleri daima yuvarlak vokallidir: baht-lu SV I-39, bîlü-lü DV 300-5; baş-suz DK 56-1, dikensüz HŞ 2126.

60. Sıfatlara getirilen -rak, -rek eki karşılaştırma ve dahilik bildirir: katı-rak HŞ 1106, ulu-rak ŞD 93-11, tatlı-rak YZŞ 2-3, tünd-rek-dür HŞ 1415, tîz-rek HŞ 1464, yig-rek ŞD 155-13, SV I-73, DK 262-4, HŞ 1404, ŞR 27-6, beğenilmiş-rek KD 89, yahşı-raq KB 365-1.

61. Küçültme bildiren -cak, -cek ve -cuk, -cük; -cugaz, -cügez (vokaller daima yuvarlaktır) ekleri fazla kullanılmaz: yakın-cak menzili HŞ 173, kuzı-cag-ı DK 54-13, kısa-cuk ömr ŞD 13-6, az-a-cuk müddetün HŞ 848, dere-cük DK 114-1, oğlan-cug-ı DK 16-3; kız-cugaz-um DK 275-1; el-çüg-ezi DK 233-9.

62. Birleşik ek olan -layın, -leyin ve -cılayın, -cileyin benzetme ve eşitlik bildirir; -layın sayı isimlerinden sonra gelince "defa, kere" mânâsı ifâde eder: pervâne-leyin HM 2-6, ogur-layın ŞR 16-5, ogırı-layın DK 160-5, kalkan-layın HŞ 3643; an-cılayın HŞ 1891, ben-cileyin HŞ 2078, ben-çileyin DK 267-5, bun-çılayın DK 7-10, iki -leyin HŞ 2683.

İsimden Fiil Yapma Ekleri :

63. -a, -e : ugra- (<ugur-a-) HR 110, göz-e-t- ŞD 36-13, yaş-a DK 56-10, kan-a DK 118-10, benz-e- FS 64, oyn-a- SV I-37.

64. -ar, -er, -r: umumiyetle renk ifâde eden isimlere gelir: ag-ar-dı MV 13-28, gög-er-miş HR 93, 95, kara-r-dur HŞ 1996, kız-ar-t- HŞ 2005, yeş-er HŞ 2141, sar-ar- YZŞ 45-11, baş-ar- HŞ 2442, YZŞ 23-2, yaş-ar- DK 278u,7, suv-ar-ıl- ŞD 80-3.

65. -da, -de: Bu ekle yapılmış çok az kelime vardır. Bugün daha çok tabiat sesini taklit eden iki heceli kelimelerden fiil yapar: al-da ŞD 14-1, bag-a- "güreşte sarma takmak" DK 80-1, iste- (< izde- "aramak") YZŞ 102-5, FS 431, ün-de- "çağırarak" MV 9-29; tok-ta- "vurmak, dövmek" YZŞ 48-7, hırıl-da- DK 163-1, giril-da- "vızıldamak" DK 188-9.

66. -(i) k, -(i) k: ac-ik- FS 652, bir-ik- HŞ 1508, gic-ik- FS 256, göz-ük- MV 4-

28, tar-ık- "gönlü daralmak, içi sıkılmak, gücenmek, darılmak" HŞ 2509, YZŞ 50-15.

67. -la, -le: çok işlektir: ayak-la- HR 94, bağış-la- HŞ 1562, bağ-la ŞD 127-10, baş-la- DV 303-11, belliñ-le- HŞ 1665, dış-le- HR 94, giz-le- ŞD 111-1, göz-le- HŞ 1996, ır-la- HR 99 iñi-le- ŞD 179-5, iş-le- HR 84, işitmez-le- ŞD 16-2, iz-le- HŞ 1577, karşı-la- HŞ 1489, kış-la- HR 91, ot-la- HR 94, su-la- HŞ 1867, tañ-la- ŞD 107-6, ögüt-le- HŞ 1231, yay-la- HR 91; at-la-n- YZŞ 77-4, toy-la- YZŞ 68-5, vız-la- FŞ 453, av-la-n- ŞD 106-1, azık-la-n- DV 305-1, haste-le-n- HŞ 1590, yanku-la-n- HR 53.

68. -l- : kısa-l- HŞ 1996, ince-l- ŞD 151-6, dinç-el- HŞ 1547, egri-l- HŞ 14-10, koca-l- FS 884, yüce-l- ŞD 27-1, DK 258-4, FS 486.

69. -al, -el: al-al- "kızarmak" DK 124-10, boş-al-t- YZŞ 28-10, buñ-al. YZŞ 81-12, sag-al-t- "iyileştirmek" DK 85-2, yön-el- YZŞ 69-6.

70. -ı, -i: bay-ı "zengin olmak" DK 2-11, bay-ı-t- YZŞ 47-6, FS 611, berk-i- DK 39-13, berk-i-t- YZŞ 5-1, HŞ 1689, berk-i-n- HŞ, bark-ı- "parıldamak, ışık saçmak" HŞ 609, balk-ı- "parlamak" FS 1040.

71. -r: delü-r- HŞ 1392, ŞD 91-12.

72. -sa, -se, -mse: Umumiyetle arzu etmek, saymak mânası verir: su-sa- HŞ 2282, YZŞ 53-4, MV 7/1-9- su-sa-n- DK 297-8, sen-se- HM 7-1, ben-ümse-n- DV 305-2.

Fiilden İsim Yapma Ekleri :

73. -k, -k, -uğ, -ük: Bu işlek ekle umumiyetle pasif binalı mâzi partisiplerinin ifâde ettiği mânâya uyan sıfatlar yapılır: aç-uğ SV II-125, ART-UĞ YZŞ 22-13, ayr-uğ MV 5-21, ada-k ŞD 162-11, ar-uğ YZŞ 49-8, biti-k YZŞ 85-14, böl-ük ŞD 36-7, bu-da-k SV 1-37, buyr-uğ HR 88, öz-ük HŞ 1501, dile-k MV 17-12, döşek FS 279, ek-sü-k SV I-46, esr-ük FS 391, ış-ı-k YZŞ 12-4, gör-k HŞ 2776, gör-k-lü YZŞ 20-8, kon-uk ŞD 174-3, köyn-ük HŞ 4983, köyn-ük-lü ŞD 95,2, kuşa-k YZŞ 4-10, sin-uğ ŞD 40-7, sin-uğ-lu YZŞ 33-5, tanu-k HŞ 69; tanış-uğ "müşâvere" YZŞ 101-14, tanış-uğ-lu DV 303-, taya-k "dayanacak şey" Fs 952, to-k FS 110, ton-uğ FS 866, tonuğ-lık HŞ 5779, tutur-uğ "ateş tutuşturacak çörcöp, kav vs." FS 745, tutr-uğ HŞ 6202, uşa-k "çocuk" YZŞ 91-11, FS 62, uza-k FS 251, uyan-uğ MV 9-23, yara-k HŞ 1823, yaraş-uğ ŞD 104-13, yasa-k HŞ 926, yaz-uğ SV I-70, YZŞ 37-15, yık-uğ AT 17-5, yırt-uğ YZŞ 10-14.

74. -ağ, -ek: Mekân ve âlet isimleriyle sıfatlar yapılır: bıç-ak HR 108, dirn-ek HŞ 2772, iv-ek DV 304-1, kaç-ağ YZŞ 16-2, kes-ek FS 673, kon-ağ-la, YZŞ 19-9, sanc-ağ HŞ 1791, tur-ağ YZŞ 97-15, yid-ek ŞD 36-9, yil-ek GZ 35-3, ŞD 36-2, yat-ağ FS 279.

75. -u, -ü, -ı, -i: Çeşitli mânâlarda isim yapar. Eski Türkçedeki -(ı)g, -(i)g ekin-den gelmektedir. Eklerin sonundaki -g v g'ler düşerken, aradaki yardımcı ses fiilden isim yapma eki hâline gelmiştir ve umumiyetle yuvarlak olarak bulunmaktadır (bk. 12, 45): ayr-u, bil-ü, kıs-u, kiç-i, öl-ü, saç-u, sev-ü, um-u FS 327, 929, yap-u, yaz-u. Vokalle biten fiil köklerin -g ve -g düşünce başka bir ek gelmez: ağı, aru bi-ti, diri, kuru, karı, kışla, tamlı, yayla gibi.

76. (-i)-l-u, -(i)-l-ü: Fillerin pasif tabanlarına -u, -ü, eki getirilerek geçmiş zaman partisipi mânâsı taşıyan sıfatlar yapılır. asıl-u "asılmış" HŞ 2065, çatlı-u "çatılmış" HR 43, gerl-ü "gerilmiş" HR 50, kurul-u YZD 62-1, örtü-l-ü YZŞ 31-9, yazıl-u ŞD 32-7, YZŞ 35-13. Bu hal ve mâna ve Eski Türkçe'de -ig-liğ, -ig-liğ şekliyle anlatılmıştır: Kuruglug ya, bitigilig neng, yadıglık töşek (bk. DLT Diz. 384, 04, 724).

77. -ıcı, -ici: Fiilden bir işi maharetle ve İtiyad hâlinde yaparı göstermek üzere sıfat yapar; -an, -en partisip eki gibidir: al-ıcı YZŞ 25-11, dilen-ici HŞ 1131, gör-ici YZŞ 25-11, gider-ici HR 114, iç-ici ŞR 26-5, ölçer-ici FS 183, DV 307-9, sat-ıcı YZŞ 15-3, söyle-y-ici Hm 5-6, tap-ıcı YZŞ 18-4; tur-ıcı HŞ 2256. Ek Eski Türkçe'deki -ig-çi, -ig-çi birleşik şekilden doğmuştur.

78. -gu, -gü: Âlet ismi ve mücerret isimler yapar: çal-gu Fs 454, kay-gu ŞD 117-2, YZŞ 4-4, GZ 38-12, FS 646, sev-gü SD 185-12, DV 309-10, AD 27-6, ŞR 42-1, HM 7-6, HSM 8-5, Gz 14-17, FS 194, uy-ku < udi-ku SV 11-61.

79. -gun, -gün: Umumiyetle tek heceli fiil tabanlarına gelerek, pasif tabanlı mâzi partisipine yakın mânâda sıfatlar ve bâzan isimler yapar: ar-gun "yorulmuş" HŞ 1149, düz-gün YZŞ 5-1, HŞ 20-14, kaç-gun "fırar" YZŞ 15-5, sın-gun GZ, tut-gun "esir, tutulmuş" FS 284, ur-gun "vurgun-yağma" HŞ 2291.

80. -n: çeşitli mânâda isimler yapar: büt-ü-n YZŞ 30-11, GB 50-3, FS 202, düğ-ü,n "düğüm, düğün" MV 7/1-55; HŞ; 6385, ŞD 61-1, GZ 35-10, FS 950, ek-i-n HR 93, 97, 104, 106.

81. -t: Daha çok yer ve vasıta bildirir: ayrı-t "ayrılma yeri, kavşak" DK 96-7, bin-it "binecek şey" DK 103-11, aş-u-t "aşılacak yer" DK 75-7, iç-i-t "içilecek şey" DK 103-1, ög-ü-t FS 39, HŞ 40-14, um-u-t SV III-5, DK 92-12, yüklet "yük taşıyan hayvan" DK 58-3, giç-i-t DK 234-12.

82. -guç, -güç: Örneği azdır: alda-guç "aldatıcı" FS 247, çatla-guç "çatlayıcı, sapan ve kamçının çatlayan kısmı" DK 105-7, um-aç "hedef" FS 523.

83. -aç, eç: Örneği azdır: güleç FS 831, göm-eç- "Küle gömülerek pişirilecek ekmek," OK 105-7, um-aç "hedef" FS 523.

84. -ç: İsim ve sıfat yapar: eglen-ç "eğlence" FS 756, ilen-ç "beddua" HŞ 5880, FS 143, kaka-nç HŞ 2423, korhı-nç DK 157-7, güven-ç DK 223-4, sevin-ç DK 234-6.

85. -mak, -mek: Masdar ekidir, bugünden farksızdır : al-mak ge-mek, yan-mak, gel-mek gibi. Ekin -lık, -lik ile genişlemiş şekli vardır: al-mak-lık YZŞ 26-5, ağla-mak-lık MV 19-20, iç-mek-lik MV 7/1/9, sevmek-lik YZŞ 40-14, dur-mak-lık MV 16-4, gir-mek-lik YZŞ 69-15, ulaşı-mak-lık MV 16-2, gör-mek-lik YZŞ 81-10.

86. -ma, me: Daha çok müşahhas isimler yapar. Bugün olduğu gibi, fiil isme (-mak, -mek masdar ekinin hafifletilmiş şekli) olarak kullanılışı fazla değildir: deg-me "her, herhangibir" HŞ 1371, düğ-me DK 36-6, sür-me ŞD 35-12, FS 403; kaç-ma DK 82-7, kov-ma DK 82-7, yi,me iç-me DK 202-3.

87. -m : Umumiyetle yalnız bir defada veya bir hamlede olan işi ve mahsulünü ifade eder: bak-ı-m HŞ 1196, 1445, dir-i-m DK 301-6, iç-i-m FS. 643, gel-i-m-lü DK 65-12, gid-i-m-lü DK 154-3, gey-i-m DK 246-6, öl-ü-m SV 1-4, segird-ü-m HŞ 1073, FS 278, tad-ı-m HŞ 1196, toy-u-m "gannmet" DK 65, 3, yi-m HŞ 1771, 1079, FS 623, yud-u-m YZD.

88. -ış, -iş: Umumiyetle hareket ve oluş isimleri yapar, bir çeşit masdar duru-

